

Ils masets – utschels fins e bellins

■ **Ils masets furman ina famiglia entaifer l'urden dals utschels chantadurs. I dat fitg bleras spezias da masets, tut tenor classificaziun enfin 50. Ils masets èn utschels levs e plitost pitschens. Els disponan dentant d'in pichel fitg ferm, cun il qual els avran semenza. Da lur carta da menu fan part er insects.** Sco buns rampignaders chattan ils masets lur vivonda en emprima lingia en la bostgaglia. Perquai vivan els per regla en abitats ch'èn ritgs da plantas. Bleras spezias da masets vivan en vischinanza da l'uman e fan gugent diever dal pavel che quel

metta a disposiziun.

Per gronda part èn ils masets utschels stabels che na migreschan

betg en il sid durant l'enviern. Durant la stagiun freida s'uneschan els dentant savens cun auters utschels pli pitschens e furman veritablas colonias.

Il maset è in utschè che cua en foras. Els ovs èn da color alva, cun tachels brin clers. Ils masets pon far fin a 15 ovs; en total po il cuaditsch pasar fin ad in terz dapli che l'utschè sez.

Ils pitschens creschan

Ils pulschains dals utschels che cuan

Maset grond en la chasetta da gnivar.

U. VELTEN/PIXELIO

Il tschintgavel di: Las plimas sin il dies e sin las alas han cumenzà a pruir. Sin las alas ves'ins gia las tastgas da las plimas. Or da quella

gnieu. Cur ch'ils giuvens han da vegnir pavlads arrivian ils geniturs baud senza paus cun nutriment, e tscha e là sto in spetgar fin che l'auter vegn puspè or da la fora dal gnieu. L'enviern frequentan ils masets gronds fitg savens l'aissa da pavlar.

Maset blau: Cun sia verscha blava, las vistas alvas, il dies blau cler e la vart sut melna è il maset blau in utschè che dat en egl malgrà ch'el è pitschen, perquai che quella cumbinaziun da colors è unica en il mund d'utschels indigen. Il maset blau preferescha guauds clers da plantas cun feglia; el ha main gugent plantas da guglias, perquai che ses pichel è memia curt e gross per pudair piclar larvas ed ovs d'insects tranter las guglias ora. Sia statura pitschna al permetta da tschertgar pavel er sin roms satigls. Lieu da far gnieu e vusch èn sumegliants a quels dal maset grond. Sias bellas plimas da color e ses temperament viv fan ch'il maset blau è in dals utschels ils pli bainvis vi da l'aissa da pavlar.

Maset da pali u maset mungia: Il maset da pali ha gugent guauds da feglia u guauds maschadads. El preferescha lieus umids plitost che lieus sitgs. El sa chatta regularmain en ierts da fritga, ierts e parcs pli gronds. Ses segns characteristics èn la verscha naira e gli-schanta, il bistet pitschen nair e la vart sura brin grischa. El sa nutrescha surtut

dad insects e filiens, dentant era da sems, cun ils quals el fa provisiuns l'atun e l'enviern. A chatscha va el sin plantas ed en chaglias, savens er per terra e tscha e là a sgulond. El fa ses gnies en foras e preferescha foras naturalas en plantas. L'enviern sa mussa el a l'aissa da pavlar.

Maset da muntogna: Sco il num di vivan ils masets da muntogna en la regiun alpina. Sco la gronda part dals masets restan er els en la regiun durant l'enviern, dischlocheschan però en regiuns pli bassas. Els gnivan en cuvels ch'els fabritgeschan en mutagls marschs. La part sura dal chau, la tatonna ed il mintun èn da color naira. Las vistas ed il venter en alvs ed il dies brin grisch. A l'emprima egliada sa lascha il maset da muntogna strusch differenziar dal maset da pali. Tar il maset da muntogna è la surfatscha naira dal mintun dentant pli gronda, plinavant sa distingua el tras parts cleras vi da las alas.

Davart il num rumantsch

Il pled vallader *paruschla* para dad esser in vegl pled indigen. L'emprima attestaziun datescha dentant pir da la fin dal 19avel tschientaner (*piruschla* en Il Progress 1882). Il num è emprestà dal venezian *parusciola*, *parisciula*, che duess derivar dal latin *parra*, *parrus*. Il pled sto esser stà pauc derasà, damai

che l'Engiadin'Ota surprena il talian *tschingalegra*, ch'è ina cumposiziun da *cincia + allegra*. L'emprima attestaziun ladina datescha dal 1868. Ma gia la «Canzun dils utschels» da 1762, che deriva da Schons, conuscha la *cingaillegra* sper il pled *spiegelmais*.

Betg fitg vegls èn era ils nums surmirans *sbrenzla*, *sbrenzligna* (documentada per l'emprima giada en il «Codesch da lectura per classas superiouras», redigì dad Andrea Steier e publictà l'onn 1929, lura era nudada per Tarasp sco sbrinzlina l'onn 1958) e la *sparansigna* da Casti ed Alvaschagn. Els vegnan tuts dal sid. A Vicenza numnan ins l'utschè *spèrenzola*, a Brescia *speransina*. Ils nums han pia da far nagut cun sbrinzla. La *zensla* da Tinizong è probabel vegnida sbagliada cun il *zinsli* e *zinsel*, furmas documentadas en Surmeir e Surselva per il *zaisch d'ogna* (Erlenzeisig).

Il *maset sursilvan* è ina creaziun da cudeschs fitg giuvna. Il correspundent da Surcasti per il Dicziunari Rumantsch Grischnun remartga l'onn 1926: «Maset vegn mai duvraus tier nus en discuers ed ei in num pauc enconuscent. Tier nus special numnan ins quei utschi schiglioc tschetschapera che vegn bein da siu tschi-tschipi ch'el fa en siu cantar». Il num popular è pia senza dubi *tschetschapera*, che è era documentà sco *chicapera* per la Val Müstair.

In auter num popular probabel bain derasà era *calger*. El è attestà per Surmeir, ma cumpara gia l'onn 1857 en il cudesch da leger da Placi Condrau. Il num deriva dal cumpurtament da l'utschè che marcla cun ses bec sin ils sems ch'el vul avrir sco in chalger che pitga ses tgirom. Il num da *glemaresgias*, che fa endament il clom dal maset, è probabel ina creaziun persunala da pader Alexander Lozza.

Il *maset* cumpara, tenor il material dal Dicziunari Rumantsch Grischnun, l'emprima giada en il cudesch da scola sursilvan per la 5avla classa, edì l'onn 1899. La derasaziun actuala è d'attribuir als cudeschs da scola. L'origin è cler, la basa furma il tudestg svizzer *Meis*, *Meisli*. La medema expressiun, dentant en la varianta tirolaisa, è da chattar en ils nums jauers *mos*, *mosel*, *moisin*.

La presentaziun:

Dossier «Maset».

Dapli infurmaziuns:

www.chatta.ch/?hiid=1704
www.chatta.ch

Maset blau en in guaud da feglia, ses abitadi preferi.

PEASHOOTER/PIXELIO

per terra èn gia bain sviluppads cur ch'els naschan. Quels da blers utschels che cuan sin plantas ed en cuvels n'èn betg sviluppads a fin ed han ils eglis anc serrads. Quai sa mida dentant spert. Cunquei ch'ìls utschellins maglian ordvart blier, creschan els fitg spert. Ils pulschains da bleras spezias d'utschels, sco il maset blau, paisan suenter diesch dis diesch giadas dapli. Els sa sviluppan uschè spert ch'els èn en in hui uschè gronds sco quels dals utschels che cuan per terra.

L'emprim di: Ils masets blaus n'han anc naginas plimas, e lur eglis èn serrads. Els geniturs bandunan il gnieu durant il di per tschertgar da magliar. Ma ils pulschains n'èn betg ditg persuls. Mintga pèr minutas turna la mamma u il bab cun pavel, fin a 1000 giadas il di. Tut en tut portan ils geniturs pli che 10'000 rasulaunas a lur pulschains en il gnieu.

Il terz di: Ils Pulschains batlegian per pavel. Els cumenzan a far quai cur ch'els vesan u audan lur geniturs. Il terz di crescha gia il flom. Ils utschellins paisan uss quatter giadas dapli che tar la naschentscha.

creschan pli tard las plimas maistras.

Il novavel di: Las tastgas da las plimas creschan. Ins vesa gia ils pizs da las plimas maistras. Las parts senza plimas vegnan plaunsieu cuvridas da las plimas che creschan. Ils pulschains n'han quasi betg pli piazza en il gnieu.

Il tredeschavel di: Cun circa duas emnas han ils pitschens masets blaus tut las plimas, ed els han uss avert il eglis. Entaifer tschintg dis vegnan els a bandunar il gnieu. Ils utschellins restan vinavant tar lur geniturs che pavlan els anc in tschert temp. Els sgolan davent pir cur ch'ìls geniturs cumenzan a sa preparar per la proxima cuada.

Quatter spezias da masets

Maset grond: Il maset grond è il maset il pli numerus tar nus ed è generalmain bainvis. Ses segns characteristics èn: vistas alvas cun in ur nair, dies verdent, alas blau grischas e varts mellen-zulper. El è adina en moviment. Sco en in gieu va el a chatscha d'insects tranter la roma da plantas e lascha savens udir sia vusch. Ses gnieu fa el il pli gugent en rusnas da plantas u en chasettas da

In maset da pali che lascha gustar il pavel.

A. WOLTER/PIXELIO